

**Дурдас В.В.** Теоретичні основи дослідження механізмів створення Військової пожежної охорони України. Досвід країн-членів НАТО. Збірник наукових праць Публічне управління і право: історія, теорія, практика, випуск 2 / за загальною редакцією проф. В.В. Кононенка, Вінниця, ТОВ «Друк», 2022, 83 с. С. 54-61.

## **ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМІВ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ УКРАЇНИ. ДОСВІД КРАЇН- ЧЛЕНІВ НАТО**

На сьогоднішній день, в умовах європейської інтеграції України, особливого значення набуває освоєння іноземного досвіду функціонування систем управління пожежною охороною. Вивчаючи успішні приклади розвинених країн світу у напрямі функціонування військової пожежної охорони, можна визначити, що найдоцільнішим для України у цій сфері є доведення рівня державної політики у сфері пожежної безпеки в секторі оборони України до міжнародних стандартів. Така діяльність сприятиме вчасному вирішенню питань забезпечення захисту життя та здоров'я людей, збереження озброєння військової техніки, розширенню економічного потенціалу та військової інфраструктури країни, як під час особливого періоду, так і в умовах мирного часу.

У статті проаналізовано законодавство України, яке стосується військових пожежників України, обґрунтовано важливість та необхідність утворення нового виду пожежної охорони України – Військової пожежної охорони, проведено аналіз системи функціонування військових пожежників країн-членів НАТО, визначено стратегічні напрямки розвитку, які доцільно застосувати для України.

*Ключові слова:* Військова пожежна охорона, російсько-українська війна, військовий протипожежний захист, військові пожежники, НАТО.

*Vadim Durdas*

## **THEORETICAL BASICS OF STUDYING THE MECHANISMS OF THE CREATION OF THE MILITARY FIRE PROTECTION INSTITUTION IN UKRAINE. EXPERIENCE OF NATO MEMBER COUNTRIES.**

In the contemporary process of the European integration of Ukraine, the understanding of foreign experience in the functioning of fire protection management systems is of particular importance. Studying the successful examples of developed countries in the field of military fire protection, it can be determined that the most relevant for Ukraine in this area is to bring the level of state policy in the field of fire safety in the defense sector of Ukraine to best international practices.

The activities of this kind will contribute to the timely resolution of the issues of ensuring the protection of people's lives and health, the preservation of military equipment, the expansion of the country's economic potential and military infrastructure, both during a special period and in peacetime conditions.

The article analyzes the legislation of Ukraine concerning military firefighters of Ukraine, substantiates the importance and necessity of the formation of a new type of fire protection institution of Ukraine - Military Fire Guard, analyzes the functioning system of military firefighters of NATO member countries, defines strategic directions of development that should be applied for Ukraine.

Keywords: Military fire protection, Russian-Ukrainian war, Military Fire Guard, military firefighters, NATO.

**Постановка проблеми.** Станом на сьогодні, понад 250 днів триває активна фаза російсько-української війни. Кожний день продовжуються ракетно-бомбові удари ворога, які знищують людей, міста, села, у тому числі і військову інфраструктуру. Військові об'єкти України першими приймають і продовжують приймати удари ворожих військ, а військові вогнеборці Збройних Сил України першими вживають всіх вичерпних заходів щодо локалізації та ліквідації пожеж, які були і є наслідками цих ударів, заходів щодо рятування людей та військової інфраструктури з метою мінімізації негативних наслідків та не дозволяють вогню розповсюджуватись на інші об'єкти.

Ці останні 8 місяців ще раз підтвердили відсутність системи управління пожежною охороною у секторі оборони України, що прямо негативно впливає на обороноздатність нашої України, а також збереження людей, військової інфраструктури, озброєння, військової техніки і майна та діаметрально протилежний шлях щодо розбудови Військової пожежної охорони, яким йдуть провідні Західні країни, країни-члени НАТО та їх оборонні системи управління.

В 2015 році оборонне відомство України за пасивної участі керівництва військових вогнеборців Збройних Сил України вибрало помилковий напрямок розвитку. За основу була вибрана сучасна російська модель, а не модель провідних європейських країн.

**Аналіз джерел та останніх досліджень.** Висвітлення питань, що пов'язані з функціонуванням Військової пожежної охорони України, залишаються майже не дослідженими вітчизняними науковцями та державними діячами, чого не можна сказати про закордонних колег. Особливо актуальними є дослідження М. Вільчинської, яка описує систему функціонування та сучасну трансформацію Військової пожежної охорони Польщі, П. Боулбена, який досліджує питання пожежної безпеки військових споруд Франції, та інших авторів. Разом з тим, проведено аналіз норм та правил, які викладені у стандартизованих документах НАТО (STANAG), інших закордонних регламентів, які забезпечують законодавчо визначені основи для якісного функціонування військових пожежників країн ЄС та країн-членів НАТО.

Щоденно в умовах війни змінюється свідомість та розуміння ключових постулатів, які були основою в системі військового управління та керівництва напрямом діяльності останні 30 років. Як наслідок, система управління пожежною

охороною сектору оборони України, є специфічним та чутливим питанням, про яке більшість українців просто не знають. У розумінні більшості громадян, науковців, державних діячів, дослідників закарбувалась хибна думка, що все, що стосується пожежної безпеки в Україні – це функціонал та відповідальність рятувальників, тобто працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій. А насправді питання організації та забезпечення пожежної безпеки на військових об'єктах та військових територіях є відповідальністю Міністерства оборони України та військових пожежників зокрема.

**Мета статті** – обґрунтувати необхідність утворення нового виду пожежної охорони України – Військової пожежної охорони та окреслити основні обрисі діяльності військових пожежників в оборонних системах деяких країн-членів НАТО.

**Виклад основного матеріалу.** Сьогодні в умовах активної фази агресивної російсько-української війни гостро постали проблемні питання у системі державного управління, які безпосередньо впливають на забезпечення національної безпеки та оборони України. Також життєво важливим та необхідним є виконання Україною Норм міжнародного права.

У всіх цивілізованих країнах світу основою сучасної організації та функціонування сфери військового протипожежного захисту стало міжнародне право, яке закріплено статтею 61 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Відповідно до цієї норми, цивільні формування, створені для проведення аварійно-рятувальних робіт, у тому числі гасіння пожеж, під страхом втрати права на захист не можуть здійснювати такі дії під час збройних конфліктів щодо військових об'єктів та на військовій території. Враховуючи зазначене стає зрозумілим, що боротьба з пожежами на військових об'єктах і військових територіях є завданням військових [9].

В сучасному законодавстві України описана норма міжнародного права не передбачена, що прямо негативно впливає на загальний стан забезпечення пожежної безпеки військових об'єктів сектору оборони України, безперервність їх функціонування, а також збереження життя наших військовослужбовців, цивільного персоналу сектору оборони України, озброєння, військової техніки, військового майна та військової інфраструктури [ 2, 3, 4, 6, 7].

На сьогодні вимоги законодавства, насамперед Кодексу цивільного захисту України (далі — Кодекс), а також інших пов'язаних з ним законодавчих актів, потребують удосконалення з урахуванням світового досвіду у сфері забезпечення заходів пожежної безпеки та протипожежного захисту, що виникають із специфіки функціонування Міністерства оборони України, Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту, на територіях та об'єктах, які підпорядковані та підконтрольні Міністерству оборони України, Збройним

Силам України, Державній спеціальній службі транспорту, а також досвіду, отриманого під час організації заходів пожежної безпеки в умовах активної фази російсько-української війни, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пов'язаних з пожежами на військових об'єктах зберігання боєзапасу у Харківській, Вінницькій та Чернігівській областях, інших резонансних пожеж та подій в секторі оборони України [2, 6, 7].

Так, аналіз положень Кодексу свідчить, що значна частина його положень не повною мірою відповідає вимогам сьогодення, деякі з них застарілі, а деякі не узгоджуються між собою, містять норми суперечливого характеру або не можуть бути належно реалізовані на практиці.

Ці останні місяці ще раз підтвердили відсутність системи управління пожежною охороною у секторі оборони України, що прямо негативно впливає на обороноздатність нашої України, а також збереження життя та здоров'я людей, розвиток військової інфраструктури, озброєння, військової техніки і майна та діаметрально протилежний шлях щодо розбудови Військової пожежної охорони, яким йдуть провідні Західні країни, країни-члени НАТО та їх оборонні системи управління.

Враховуючи зазначене, превентивні заходи, спрямовані на попередження виникнення пожеж на територіях та об'єктах, які підпорядковані та підконтрольні Міністерству оборони України, Збройним Силам України, Державній спеціальній службі транспорту, зменшення негативних наслідків від них та забезпечення передумов для успішної їх локалізації та ліквідації практично не вживаються [5].

Як наслідок пожежі, людські втрати, відсутність відповідальності, знищене озброєння та військова техніка, багатомільярдні збитки, неякісне будівництво та розвиток військової інфраструктури, значні видатки з державного бюджету для відновлення нормальних умов життєдіяльності та функціонування військових об'єктів. А це все значно обмежує потенціал, як української армії, так і Держави у цілому.

Зазначена проблема має особливу актуальність з огляду на активну фазу бойових дій на території України та життєву важливість у збереженні оборонного ресурсу країни [4].

Забезпечення ефективної, планомірної реалізації закріпленого Конституцією України стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору (НАТО), з урахуванням кращого європейського досвіду, спонукає удосконалити механізми управління між відповідними органами сектору безпеки і оборони України, а саме – утворення нового виду пожежної охорони – Військової пожежної охорони України [1].

Більшість Європейських країн вже стикались з подібними проблемами державного управління, і як наслідок у них були ініційовані внесення змін в законодавство з питань пожежної безпеки на державному рівні. Вищезазначені

законодавчі зміни дали змогу країнам інтегруватися в систему національної безпеки своєї країни, що відповідає Європейській стратегії внутрішньої безпеки Європейського Союзу [9].

Необхідність внесення відповідних змін до Кодексу також зумовлена змінами, що відбуваються в державі у зв'язку із децентралізацією влади, реформуванням системи безпеки і оборони держави, а також передачею окремих повноважень у сфері цивільного захисту від державних органів до органів місцевого самоврядування.

Крім цього, більшість положень Кодексу не враховують позитивного досвіду європейських країн у сфері реагування на надзвичайні ситуації пов'язані з пожежами на територіях та об'єктах, які підпорядковані та підконтрольні сектору оборони та ліквідації їх наслідків.

Таким чином, проведений аналіз дає підстави констатувати відсутність ефективного нормативно-правового та організаційного забезпечення у сфері пожежної безпеки в секторі оборони України, що може призвести до неефективного виконання завдань щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій пов'язаних з пожежами, якісного та ефективного реагування на них штатними військовими пожежно-рятувальними підрозділами, заходів щодо захисту людей, військової інфраструктури, озброєння, військової техніки, майна, а також і територій від їх наслідків

*Отже, як організована Військова пожежна охорона в інших країнах світу?*

Проаналізовано організацію пожежної охорони та її складову – військову пожежну охорону в 23 державах світу та окремо в Організації північноатлантичного договору (НАТО). З проведеного аналізу, можна зробити відповідні висновки, і визначити ряд країн, які є прикладом для України та мають власний позитивний досвід в питаннях розбудови військової пожежної охорони. Насамперед це – Польща, Велика Британія, Канада, Чехія, США, Словаччина, Румунія, Хорватія, Латвія. Кожна із вище перелічених країн приділяє належну роль та увагу організації і забезпеченні пожежної охорони, як у внутрішній так і в зовнішній сферах діяльності своїх держав.

В першу чергу боротьба з вогнем – це загальнодержавне завдання, від ефективності та якості такої боротьби залежить національна безпека, життєдіяльність країни, ефективне управління пожежними ризиками оборони та своєчасне реагування на надзвичайні ситуації пов'язані з пожежами.

Кожна країна самостійно визначає модель організації пожежної безпеки і впровадження заходів протипожежного захисту, враховуючи економічну ситуацію, ресурси, аналіз реагування на пожежі, збитки та наслідки від пожеж, порушення циклу безперервності здійснення повсякденної діяльності міністерства (установи, організації) тощо.

Не є виключенням міністерства оборони та збройні сили цих країн, законодавство з питань пожежної безпеки яких задекларовано на державному рівні, тобто воно рівноправно визначає функції і завдання Військової пожежної охорони на рівні Державної пожежної охорони.

В організаційно-штатних структурах міністерств оборони є органи управління пожежною охороною.

В склад збройних сил входять пожежні підрозділи, які виконують функції пожежної охорони безпосередньо у військових частинах, аеродромах, полігонах, організаційних структурах, навчальних закладах та інших військових об'єктах, в тому числі забезпечують виконання заходів пожежної безпеки і за межами своїх країн (під час виконання завдань у різних військових місіях, а також в заходах гуманітарної допомоги іншим країнам, як приклад – Програма НАТО “Партнерство заради миру”).

На військових пожежників покладені різноманітні функції та завдання. Для прикладу основні завдання військових вогнеборців США:

1. Структурна пожежна допомога;
2. Рятувальні та пожежні операції (аеродроми, флот, сухопутний компонент);
3. Запобігання пожежам (державний пожежний нагляд);
4. Реагування на аварії та пожежі з небезпечними речовинами та матеріалами, зброї масового ураження;
5. Технічний порятунок;
6. Пожежно-рятувальні служби;
7. Реагування на природні надзвичайні ситуації на така званій “дикій землі” (полігони, навчальні майданчики військових територій) та міській інфраструктурі;
8. Реагування на природні надзвичайні ситуації (урагани, повені), а також техногенні надзвичайні ситуації (реагування на тероризм, ворожі події);
9. Телекомунікації;
10. Управління (кризовими ситуаціями, пожежогасіння, евакуація, ...);
11. Інші унікальні можливості надання послуг на основі місцевих вимог місії [10].

В залежності від оцінки ризиків військових об'єктів міністерства оборони і збройних сил до складу органів пожежної охорони входять як військовослужбовці, так і цивільний персонал.

В окремих країнах (Італія, Швейцарія, Швеція, Норвегія) функції пожежної охорони на більшості військових об'єктів виконують підрозділи Державної пожежної охорони, що в свою чергу визначено на законодавчому рівні цих країн. Але управління пожежною охороною в оборонному відомстві виконують організаційні підрозділи міністерства оборони. В свою чергу при виконанні функцій та завдань на військових об'єктах Державною пожежною

охороною створює певні труднощі, що стосується в першу чергу доступу та допуску цивільних пожежників до військових об'єктів, враховуючи режимні обмеження та режим секретності.

Але в більшості досліджених країнах завдання пожежної охорони виконують військовослужбовці та цивільний персонал Військової пожежної охорони. В більшості досліджених країн в оборонних відомствах є власні вищі військові навчальні заклади, заклади військової освіти, навчальні центри, які здійснюють підготовку спеціалістів-пожежників для потреб військового відомства. Навчальний процес організований якісно та ефективно.

Окремими розділами в законодавчих документах з питань пожежної охорони в Європейських країнах виділено питання державного пожежного нагляду на військових об'єктах міністерства оборони, обліку пожеж та проведення технічного розслідування причин та обставин виникнення пожеж, де виключно Військова пожежна охорона здійснює ці функції, в тому числі державного пожежного нагляду.

У всіх проаналізованих країнах на рівні законів про пожежну охорону та відомчих нормативно-правових актів, велика увага приділяється питанням забезпечення пожежної безпеки, впровадження відповідного рівня протипожежного захисту на об'єктах нового будівництва, реконструкції та технічного переоснащення військових будівель, споруд та інших об'єктів інфраструктури, обладнання сучасними та ефективними системами протипожежного захисту всіх зразків озброєння та військової техніки, які постачаються в армію. Відповідно до яких, спеціалісти військової пожежної охорони приймають участь на всіх стадіях, від розробки технічного завдання, експертизи проєктної документації і до прийняття в експлуатацію.

Для порівняння в Міністерстві оборони України дане питання не контролюється з питань пожежної безпеки жодною посадовою особою. Внаслідок чого Міністерство оборони України платить величезний фінансовий ресурс так званим “ліцензованим організаціям”, які не завжди, м'яко кажучи, є відповідальними та висококваліфікованими спеціалістами, і здебільшого не є компетентними у військовій сфері, особливості відомчих нормативно-технічних документів не враховують. Як результат, величезні витрати та низька якість кінцевого результату. Як приклад, будівництво казарм поліпшеного планування в Україні, корупційні ризики та не якісна інфраструктура оборонного відомства, що створює додаткове навантаження на Міністерство оборони України. А цим би могли, і повинні були займатись відповідні спеціалісти Військової пожежної охорони України [7, 8].

Необхідно також згадати і про рівень підготовки особового складу, забезпечення пожежно-технічним озброєнням, спеціальною та пожежною технікою пожежно-рятувальних підрозділів і про інтеграцію Військової пожежної охорони в загальнодержавну систему реагування на пожежі та інші

надзвичайні ситуації. У всіх проаналізованих країнах рівень пристойно високий, що в загальному сформував величезний кредит довіри з боку інших державних органів та громадськості.

Серед всіх країн, що підлягали аналізу, найбільш доступною та зрозумілою для нас, а також спорідненою та схожою за всіма критеріями і факторами (параметрами) є Польща [11]. Її модель організації управління Військовою пожежною охороною, на нашу думку, для нас є взірцем і тим вектором, куди необхідно рухатись сектору оборони України в питаннях публічного управління та адміністрування у сфері забезпечення пожежної безпеки військових об'єктів та військових територій. Результатом буде сучасна модель ефективного і якісного управління сферою пожежної безпеки, забезпечення протипожежного захисту військових об'єктів та прискорить безпекову складову інтеграції сектору оборони України в Організацію північноатлантичного договору (НАТО).

#### *Які основні критерії сумісності з країнами-членами НАТО?*

В першу чергу, щоб долучитись, або хоча б наблизитись до структури, системи та організаційних спроможностей країн-членів НАТО, необхідно всім нам зрозуміти, що НАТО – це лише інструмент, за допомогою якого можна інтегруватися до європейських цінностей політики безпеки та захищеності норм і стандартів життя у цивілізованих демократичних країнах, які поважають як інтереси кожної окремої людини, так і Держави у цілому.

Люди – це найважливіша частина оборонної системи, яка визначає її якість, і тому в системі оборони країн НАТО особлива увага приділяється вдосконаленню структури знань та можливостей військовослужбовців та цивільного персоналу. Членство в НАТО вимагає нового профілю реалізації військових можливостей України сумісних з країнами-членами НАТО.

Основою для досягнення мети інтеграції із країнами НАТО є стандартизаційні документи так звані STANAG, інші регламенти і правила, які в обов'язковому порядку мають бути ратифіковані на території України. На превеликий жаль, на сьогоднішній день жодного Стандарту (STANAG), який би стосувався питань пожежної охорони, пожежної безпеки та протипожежного захисту Міністерством оборони України навіть не розглянуто, не говорячи вже про ратифікацію.

Ще одним викликом на шляху інтеграції в НАТО є сумісність. Це стосується освіти та навичок військових пожежників, логістичного забезпечення (пожежна та спеціальна техніка, пожежно-технічне озброєння, засоби індивідуального захисту, тощо), засоби зв'язку та телекомунікації, система підготовки та управління, керівництво гасінням пожежі, управління кризовими ситуаціями, взаємодія з державними пожежно-рятувальними підрозділами, і мабуть основне – фінансування заходів пожежної безпеки.

Вже більше 30 років в секторі оборони України відсутня окрема стаття (бюджетна програма, підпрограма) пов'язана з питанням забезпечення заходів пожежної безпеки та протипожежного захисту. Тобто командир (начальник) військової частини (установи, організації) не має легітимних шляхів виконувати свої обов'язки, які визначені законодавством України в питаннях відповідальності за організацію пожежної охорони (пожежної безпеки, протипожежного захисту). Як наслідок, вже третій десяток років більшість командирів військових частин обмежені у своїх правах щодо створення безпечних умов для підпорядкованого особового складу під час виконання завдань військової служби, а також вимог щодо утримання та безпечної експлуатації рухомого та нерухомого військового майна [5].

При виникненні пожежі ключовим фактором успіху є раннє реагування (втручання). Щоб звести до мінімуму збитки, травми та загибель людей в міністерствах оборони країн-членів НАТО встановлено Стандарт (АТР) для кожної з цілей пожежогасіння. Політика НАТО з питань протипожежного захисту відображена в Стратегіях національної безпеки кожної країни.

Як приклад, небезпека пожежі в оборонному відомстві (військовому середовищі) не лише загрожує втратою людських ресурсів та майна, але й сильно впливає на компетенцію оборонних сил держави. У випадку поглинання вогнем озброєння та військової техніки, запасів та майна, боєздатність армії, ймовірно буде значно обмежена.

Отже НАТО – це наша мета, яка чітко закріплена на законодавчому рівні України, а Міністерство оборони України, як Центральний орган виконавчої влади, який формує та реалізує державну політику у сфері оборони, безпосередньо забезпечує виконання поставлених завдань щодо досягнення відповідності критеріям, нормам та принципам НАТО та Європейського Союзу в оборонній сфері [3].

Реформування та розвиток сектору безпеки і оборони України відповідно до принципів та стандартів НАТО є головним пріоритетом України в контексті зміцнення обороноздатності держави, забезпечення безпеки її громадян, а також критеріїв необхідних для набуття повноправного членства в НАТО.

**Висновки.** Реалізація законодавчої ініціативи щодо створення окремого виду пожежної охорони – Військової пожежної охорони України дозволить створити нову якісну модель ефективного управління системою пожежної безпеки та протипожежного захисту у секторі оборони України, що в свою чергу дасть змогу формулювати оригінальні та інноваційні рішення, засновані на стратегії та розвитку, набуті сумісності та інтеграції з країнами-членами НАТО у сфері пожежної охорони, що є єдиним прийнятним стратегічним вектором в діяльності управління та адміністрування Військовою пожежною охороною України, підвищити ефективність діяльності військових пожежних підрозділів

під час гасіння пожеж в секторі оборони України за його межами, збереже людські життя, військову інфраструктуру, озброєння, військову техніку і майно та значно посилить оборонний потенціал України.

### **Список використаних джерел:**

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.
3. Закон України “Про Збройні Сили України”, Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 9, ст.108.
4. Закон України “Про національну безпеку України”, Офіційний вісник України, офіційне видання від 20.07.2018, № 55, стор. 51, стаття 1903, код акту 90815/2018.
5. Указ Президента України № 948/2019 “Про невідкладні заходи щодо запобігання пожежній небезпеці в Україні”, <https://www.president.gov.ua/documents/9482019-31625>.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 09 січня 2014 року № 5 “Про затвердження Типового положення про відомчу пожежну охорону”.
7. Наказ Міністерства оборони України від 29 вересня 2014 року № 685 “Про затвердження Положення про пожежну безпеку в Міністерстві оборони України і Збройних Силах України” (у редакції наказу Міністерства оборони України від 24 червня 2020 року № 224 “Про затвердження Положення про пожежну безпеку в системі Міністерства оборони України”), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0653-20#Text>.
8. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 13 листопада 2017 року № 393 “Про внесення змін до наказу Генерального штабу Збройних Сил України від 16.05.2011 № 90”.
9. М. Вільчинська, «Військова пожежна охорона в системі протипожежного захисту Міністерства національної оборони та національній системі пожежної охорони», Варшава, Оборонні знання, с. 62-84, 2015, <http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-40fc2911-9ef7-4cda-8aca-97fbf86846b1>.
10. DoD Instruction 6055.06, “DoD Fire and Emergency Services (F&ES) Program,” October 3, 2019, <https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/issuances/dodi/605506p.pdf>.
11. <https://iwop.wp.mil.pl/pl/>.